

Tomasz Butkewicz

Koncepcja mesjanizmu oraz jego rola w kształtowaniu totalitaryzmu w Niemczech

---

Słupskie Studia Historyczne 16, 89-102

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

TOMASZ BUTKIEWICZ

KILONIA

KONCEPCJA MESJANIZMU ORAZ JEGO ROLA W KSZTAŁTOWANIU TOTALITARYZMU W NIEMCZECH

Totalitaryzm w Niemczech początku pierwszej połowy XX w. prowokuje do przemyśleń w kontekście wzrostu znaczenia autorytaryzmu na kontynencie europejskim. Stał się także zaistniałą alternatywą wobec innego totalitarnego systemu – komunizmu. W znikomej części krajów europejskich, przed i po I wojnie światowej, można było dostrzec wpływ tych dwóch rodzących się systemów, dlatego Niemcy, gdzie doszło do zachwiania struktury demokratycznej i ukonstytuowania rządów autorytarnych, nie stanowiły wyjątku. Totalitaryzm związany z ideologią narodowego socjalizmu okazał się twórczym fenomenem dwudziestolecia międzywojennego.

Narodowy socjalizm stworzył indywidualną formę kultu, wynikającą z teologii i myśli politycznej. Stanowił bezpośrednią przyczynę zbiorowego odchodzenia od religii na korzyść nauki i techniki. Istotny pod tym względem okazał się niemiecki mesjanizm. Współtworzył on podstawę państwa totalitarnego, w którym symbolikę sakralną odbierano jako model politycznego mesjanizmu – *Politischer Messianismus*¹. Według tych wartości niemieckie społeczeństwo skłonne było uwierzyć w przepowiadane prorocstwo. W jego interpretacji oczekiwano ponownego przyjścia odnowiciela niemieckiego narodu, stąd ideologia rodzącego się totalitaryzmu budziła nadzieję na zmianę wewnętrznej sytuacji, w której fascynacja osobą wybawcy stała się dogmatem „religii politycznej”².

W określonym porządku czasowym i przyczynowo-skutkowym wskazano na reinkarnację wyczekiwanego mesjasza XX w.³, którym dla Niemców okazał się Hitler.

---

¹ H. Lübbe, *Totalitäre Rechtgläubigkeit. Das Heil und der Terror*, [w:] *Heilserwartung und Terror. Politische Religionen im 20. Jahrhundert*, red. H. Lübbe, Düsseldorf 1995, s. 29-34.

² A. Wolff-Powęska, *Polityczne i filozoficzne mury konserwatyzmu w Republice Federalnej Niemiec*, Poznań 1984, s. 78-80; C. Schmitt, *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, Leipzig 1934, s. 49. W tych dwóch opracowaniach poruszony został aspekt teologiczny jako źródło powstania religii politycznej Trzeciej Rzeszy. Wynikała ona z przemian zachodzących w środowisku konserwatywnego katolicyzmu, począwszy od XIX w. po okres republiki weimarskiej. Na jego podstawie ukształtowano nową religię państwową reżimu totalitarnego.

³ F.J. Klähn, *Soldat und Künstler. Ein Vortrag vor den Kunstschaffenden in der SA*, „Der Appel” 1939, nr 11 s. 18-19; G. Schumann, *Feier der Arbeit*, München 1936, s. 6-7.

Powstał wtedy nowy mit tysiącletniej Rzeszy jako składowa wizji Joachima z Fiore, Tomasza Müntzera oraz kompozycji Ryszarda Wagnera i twórczości Stefana Georga. Według ich wskazań właściwie odczytana rzeczywistość przynieść miała odnowę wybranego (niemieckiego) narodu. Dlatego mając na względzie kolejne wydarzenia historyczne na terenie Rzeszy, mesjanizm stał się indywidualną predykcją następstw politycznych. Zrodził się on w określonych warunkach społecznych i socjopsychologicznych, w których znaczenie totalitaryzmu w sensie genetycznym było drugorzędne, a nawet wtórne⁴. Oczywiście nie można tu także pominąć ekonomicznych czynników dwudziestolecia międzywojennego. Po części pozwoliły one na przejęcie władzy w państwie przez narodowych socjalistów. W tym przypadku powstały totalitaryzm Niemiec, z racji urzeczywistnienia koncepcji mesjanizmu, bazował na dążeniach zatowizowanego i amorficznego społeczeństwa.

Przybliżając koncepcję mesjanizmu nie można pominąć jej aktywizacji na terenie Niemiec w okresie średniowiecza. Powstała ona w kręgu wspomnianego Joachima z Fiore – tu postać nowo narodzonego mesjasza łączona była z Fryderykiem II Hohenstaufem. Mogłoby się więc wydawać, że jej źródłowy chiliastyczny model wywodzi się jedynie z religii rzymskokatolickiej, lecz zanim się w niej pojawił, już w judaizmie i islamie miał istotne, a nawet wyjątkowe znaczenie. Mesjanizm, przeniesiony na grunt chrześcijaństwa, zaakceptowany został w obrzędzie katolickim, ortodoksyjnym i reformowanym. Niemniej, kiedy wyznawcy judaizmu wyczekiwali odnowiciela, chrześcijanie żyli nadzieją jego ponownego przyjscia. Stąd w dobie przemian politycznych w Niemczech, począwszy od średniowiecza do okresu dwudziestolecia międzywojennego, mesjanizm stał się kluczowym czynnikiem w polityce. Pomijając jego główny aspekt, nie do końca można zrozumieć sprawstwo ideologii narodowego socjalizmu.

Jak samo słowo wskazuje, pochodzi ono od mesjasza, po hebrajsku „*māšchiāch*” – czyli namaszczonego, pomazańca. W wyniku dalszego rozwoju języka powstało pokrewne określenie – mesjanizm. Stąd w ujęciu symboliki religijnej wskazano na sens samej istoty wybawienia⁵. W odbiorze realnym skłaniała do wyczekiwania, łącząc w ortodoksji nadzieję spełnienia przepowiadanego proroctwa. Inaczej ujmując, mesjanizm okazał się religijnym nurtem zapowiadającym nastanie obiecane królestwa – *królestwa Rzeszy – Königs Reich*. W dosłownym znaczeniu kojarzony był z osobą, której należało bezgranicznie zawierzyć, dla niej żyć i za nią podążać⁶. Powstała więc relacja mistrz i uczeń albo, jak niektórzy interpretowali, przywódca i oddany sługa. Mesjanizm stał się składową historycznego procesu, który na terenie tysiącletniej Rzeszy, Cesarstwa Niemiec, a później republiki weimarskiej od wieków dojrzewał⁷. Dlatego obok idei mesjanizmu, propagowanej przez Fiore, Müntzera oraz Wagnera i Georga, nie da się pominąć jej koncepcji politycznej w realizacji

⁴ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław i in. 1985, s. 86-87.

⁵ G. Berenkopf, *Welterlösung. Ein geschichtlicher Traum Rußlands. Darstellung und Dokumentation*, München 1962, s. 11-26.

⁶ L. Baeck, *Aus drei Jahrtausenden*, [w:] tegoż, *Werke*, Bd. IV, Gütersloh 2000, s. 124.

⁷ W. Benjamin, *Theologisch-politisches Fragment*, [w:] *Gesamte Schriften*, Bd. II, T. I, Frankfurt a.M. 1977, s. 203.

ideologii Trzeciej Rzeszy. Zaistniały proces ogólnie wpłynął na sekularyzację wiary, której dominantą był narodowy socjalizm⁸. Pozbywając się jego teologicznej wartości, mesjanizm został zeświecczony, współtworząc „religię polityczną” oddziałującą na totalitaryzm Niemiec⁹.

Warto na wstępie zaznaczyć, iż w chrześcijańskiej Europie od końca XI w. poszukiwano ziemskiego królestwa (raju obiecane), w którym chiliastyczny model stanowiłby prymat dobra nad złem. W wizjach tych usiłowano wpłynąć na mechanizm sterujący ludzką świadomością. Niemniej w dobie religijnego konserwatyzmu obawa przed czyhającym złem oddziaływała na wiarę stanowiącą monopol władzy Kościoła, gdzie symbolika antychrysta okazała się argumentem walki¹⁰. Należało jednak znaleźć stronę, na której w okresie „ciemnego chrześcijaństwa” skupiano uwagę. Nierzadko prowadziła ona do dyskryminacji odmiennego wyznania – w pojęciu zobrazowanego zła. W tej kwestii dwudziestolecie międzywojenne okazało się po części analogią okresu średniowiecza. Ideologia narodowego socjalizmu odzwierciedlała zachodzący od wieków proces, w którym dokonano historycznego podziału tych wartości; wynikał on z grożącej Europie i Niemcom rewolucji komunizmu. Na tej podstawie powstała nowa symbolika, w której Hitler utożsamiany był z dobrem w pojęciu odnowiciela, a zło antychrysta inkorporowano w odbiorze bolszewizmu i Żydów.

Jeżeli chodzi o samo wyrażenie „mesjanizm”, należy zauważyć, iż jego szczególna popularność przypadła na okres totalitaryzmu w Niemczech. Swoim wpływem odcisnął on piętno na psychice i mentalności Niemców, manipulowanych iluzją mesjasza XX w. Personifikacja ta kształtowała przekonanie, iż ów mesjasz przyszedł na świat nie po to, by umrzeć, ale by wyzwolić wybrany naród. Wiara w ponowne jego przyjście uzewnętrzniała akceptację charyzmy człowieka, który sięgnął w państwie po najwyższą władzę. Uwielbienie dla jego boskiej natury doprowadziło do uzewnętrznienia skrajnych wartości w ukształtowaniu nowej „religii politycznej”. Jako przykład posłużyć może treść dyktanda uczniów gimnazjum w Monachium:

Jak Jezus ludzkość od grzechu i piekła wybawił, tak przed upadkiem Hitler ocali nasz niemiecki naród. Jezus i Hitler byli prześladowani, lecz kiedy Jezusa ukrzyżowano, Hitlera wybrano kanclerzem, kiedy uczniowie Jezusa opuścili, towarzysze Hitlera pozostali u jego boku, kiedy apostołowie kończyli misję swojego mistrza, my mamy nadzieję, że Hitler swoje dzieło zakończy sam. Jezus postawił na świat niebiański, Hitler na niemiecką ziemię¹¹.

Instrumentalne podejście do świadomości społecznej oraz bezpośredni wpływ koncepcji mesjanizmu przyczyniły się do ugruntowania w Niemczech ideologii totalitaryzmu. W wyniku tego patologia dwunastu lat reżimu Trzeciej Rzeszy doprowadziła do wypaczenia i zniekształcenia światopoglądu Niemców. Na ustach pojawiło

⁸ J.L. Talmon, *Israel Among the Nation*, London 1970, s. 88-129.

⁹ G. Scholem, *Zum Verständnis der messianischen Idee im Judentum*, [w:] *Judaica*, Bd. 1, Frankfurt a.M. 1963, s. 63-66.

¹⁰ N. Cohn, *Das Ringen um das Tausendjährige Reich*, München 1961, s. 7-10.

¹¹ W. Jäger, *Ziele und Praxis des Nationalsozialismus*, Braunschweig 1961, s. 14.

się najistotniejsze słowo: naród – *Volk* wraz z jego przywódcą – *Führerem*. Dla wielu był on zrządzeniem losu w odnowie potęgi państwa jako nowego przymierza.

Interpretacja nakreślonej wizji zepchnęła Niemcy na krawędź przepaści kulturowo-cywilizacyjnej. Co więcej, doprowadziła do zaburzeń etyczno-moralnych wynikających z genezy zjawiska politycznego, jakim był totalitaryzm. Zrównanie – *Gleichschaltung* wszystkich wewnętrznych sektorów państwa było tego odzwierciedleniem. Powstała więc odpowiednia forma wychowania, „nowego człowieka”¹², który dziedziczył geny rasy aryjskiej. Miejscem jego ukształtowania, czy też wyhodowania, były szkoła, place zebrani i nocne marsze przy blasku rozświetlonych pochodni¹³. Dlatego w analizie koncepcji niemieckiego mesjanizmu należy jednocześnie zwrócić uwagę na jego urzeczywistnienie w realizacji państwa totalitarnego. Pod tym względem doszło do zachwiania równowagi pomiędzy asocjacją religijnych wartości na rzecz kultu wodza; w odbiorze – realne wykreowanie przywódcy widzianego w kryteriach odnowiciela narodu. Hitler w tym teologiczno-historycznym aspekcie okazał się nowo narodzonym mesjaszem XX w. Jego pojawienie się w polityce w formie masowego przekazu odczytane zostało jako spełnienie przepowiadanego prorocтва. Realizacja tego scenariusza budziła nadzieję odnowy oblicza Niemiec – renesansu tysiącletniej Rzeszy.

W politycznych dokonaniach mesjanizm miał wielu ojców i zwolenników jego aktywizacji. Za każdym razem źródłem inspiracji był człowiek kształtujący indywidualny model myśli twórczej. Począwszy od średniowiecza, potem reformacji, poprzez okres rewolucji francuskiej oraz drugiej połowy XIX i początku XX w., mamy do czynienia z podstawą wdrażania pierwszych jego elementów¹⁴. Śledząc polityczne przemiany na terenie republiki weimarskiej i Trzeciej Rzeszy, zauważymy, że na zachód od Renu już pod koniec XVIII w. zrodził się ruch odmienny swoim czasem. Dawał on poczucie suwerenności i wolności, stając w obronie własnej społeczności. W tej konstelacji powstał po raz pierwszy polityczny twór utożsamiający się z duchem narodu. Lecz ten patriotyczny zryw nie zawsze jednak łączył się z myślą wolnościową. Udowodnił to imperialny pochód Napoleona, po którym doszło do zajęcia całej Europy. Wprawdzie formował on podwalinę ruchów wyzwoleniczych, niemniej jednak przeistoczył się we francuski szowinizm. Dlatego w drugiej połowie XIX w. przy rekonstrukcji Cesarstwa Niemiec także Hohenzollernowie korzystali z tych wzorów. Ponadto na terenie zrzeszonego państwa szybko ukształtowały się organizacje pielęgnujące narodową tożsamość. Wówczas to Gottfried Keller stał się piewą myśli patriotycznej i gorącym orędownikiem jej realizacji w niemieckim społeczeń-

¹² E. Kriek, *Mensch Formung*, Leipzig 1934, s. 357-369.

¹³ V. Klemmer, *Lingua Tertii Imperii. Notizbuch eines Philologen*, Berlin 1946, s. 242-243; E.W. Möller, *Die Verpflichtung*, „Volksspieldienst” 1935, nr 5, s. 13-14. Bajeczna przypowieść o „szczurołapie z Hameln” była realnym scenariuszem odegranym w dwunastu latach totalitarnego reżimu. Często w rozmowach ze świadkami tego okresu miałem wrażenie, iż dla wielu z nich Trzecia Rzesza była idealna. W świadomości niektórych nadal pozostała celem ich tożsamości. Ten nowy, a obecnie już stary niemiecki człowiek, przez eksperyment narodowego socjalizmu stał się tworem straconej generacji.

¹⁴ J.L. Talmon, *Die Ursprünge der totalitäre Demokratie*, Köln 1961, s. 1.

stwie. Kreśląc wizję narodowego oratorium, nawoływał do „świętecznych aktów”, gloryfikując kult starogermański¹⁵.

Porównując przemiany zachodzące we Francji i Niemczech, zauważymy, że mesjanizm szybko uzewnętrznił swoją polityczną formę. Według teorii Jana Talmona jego źródła upatrywać należy wyłącznie w filozofii Jana Jakuba Rousseau i Franciszka Babeufa. Zgodnie z tym poglądem okazała się ona początkiem demokratycznego mesjanizmu o podłożu totalitarnym – „*totalitäre messianischer Demokratie*”¹⁶. Zanim jednak omówimy znaczenie politycznego mesjanizmu, wypada się zastanowić nad semantyką samego wyrażenia. Jak wynika z tego określenia, chodzi o dwa wspólne człony, które w kluczowym zestawieniu wskazują na koncepcję teologiczno-polityczną. Jej trybem okazała się chęć przeciwstawienia nauce Kościoła nowo powstałej ideologii. Monopol jego władzy z końcem XVIII i początkiem XIX w. konfrontował się z odpowiedzią na ewolucję czasu. Do podobnego porównania doszedł także Eric Voegelin, sądząc, że rozwój struktury państwa kształtował się równoległe do procesu zachodzącego przez wieki w Kościele. Paralela ta wykrystalizowała w końcu XVIII w. podstawę państwa totalitarnego¹⁷. W aspekcie filozoficznym Rousseau i Babeuf stworzyli nowy kierunek myśli oparty na wartości władzy świeckiej. Talmon za punkt wyjścia obrał natomiast element socjalizujący, będący impulsem do powstania demokratycznego totalitaryzmu, który z kolei ukształtował fundament politycznego mesjanizmu¹⁸. To właśnie w takiej kolejności dwudziestolecie międzywojenne zrodziło dyktaturę Stalina, Mussoliniego i Hitlera. Przypatrując się Rosji, Włochom i Niemcom, wszędzie zauważymy wspólny mianownik, jakim okazał się czynnik socjalizacji społeczno-narodowej¹⁹. W efekcie tego pierwsza połowa XX w. zrodziła trzy koncepcje totalitarne: komunizm, faszyzm i narodowy socjalizm.

Teza, jaką prezentował Talmon, wynikała z podstaw liberalno-demokratycznej filozofii końca XVIII w. Jej proces przez kolejne lata odznaczył się w świadomości pokoleniowej, kształtując nową społeczność Europy. Talmon śmiało więc sądzić, iż totalitaryzm powstał wyłącznie na fundamencie myśli liberalno-demokratycznej. Dlatego zmiany w tym okresie przyrównał do demokracji totalitarnej, kształtującej polityczny mesjanizm, którego punktem wyjścia okazała się rewolucja francuska.

Kolejną fazą aktywizacji mesjanizmu w Niemczech była druga połowa XIX w., kiedy doszło do powstania nurtów radykalnych, eksplodujących na początku lat dwudziestych w formie rodzącego się totalitaryzmu. Dwudziestolecie międzywojenne stało się więc dopełnieniem istniejącego od lat procesu, stanowiącego twórczy

¹⁵ J. Petersen, *Geschichts Drama und nationaler Mythos. Grenzen zur Gegenwartsform des Dramas*, Stuttgart 1940, s. 38-39, 41-42.

¹⁶ J.L. Talmon, *Die Ursprünge der totalitäre...*, s. 22.

¹⁷ E. Voegelin, *Die politische Religion*, München 1994, s. 70.

¹⁸ J.L. Talmon, *Die Ursprünge der totalitäre...*, s. 8.

¹⁹ H. Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Zürich 1996, s. 376-385; J.L. Talmon, *The Myth of the Nation and the Vision of Revolution*, London 1981, s. 433-534. Porównując te dwie prace, poruszające kwestię systemu totalitarnego, zauważyć można pewną rozbieżność. Otóż Talmon podstawę tej patologii dostrzega w historycznym znaczeniu rewolucji francuskiej. Arendt natomiast szuka źródeł, analizując fenomen totalitarnej władzy jednostki przywódczej.

element koncepcji mesjanizmu Niemiec²⁰. Wynikał on z duchowych i emocjonalnych zachowań społecznych, traktowanych jako odnowa narodu. W takiej interpretacji stworzona została indywidualna wartość, jaką była „*religia polityczna*” narodowego socjalizmu²¹. W przypadku ideologii totalitaryzmu przypisać ją można określonej grupie, na której czele stanął przywódca – *Führer*. Ostatecznie prowadziła ona do pogwałcenia praw człowieka, który podlegał odtąd dominacji politycznego mesjanizmu²². Dokonano kompilacji symboliki religijnej *Królestwa Bożego* – *Reich Gottes*, które zastąpione zostało *Rzeszą Hitlera* – *Hitler Reich*²³. W ten sposób jego interpretacja osadzona została na fundamencie wyznawanej wiary z wykluczeniem wartości chrześcijańskich. Wobec tego biblijny monizm Boga stwórcy zastąpiono monizmem *Führera* – mesjasza XX wieku²⁴.

Autorem mesjanizmu w średniowiecznej Europie, dowodząc prorocstwa nowej epoki, był wspomniany Joachim z Fiore²⁵. Z analizy treści biblijnych zapisów wynioskował, iż odczytał tajemnicę ziemskiego królestwa. W ten sposób usiłował realizować znaczenie historii przenikającej poza mury Kościoła. Odtąd sens pojmowania przeistoczenia stał się możliwy także w środowisku świeckim. Były to zachodzące po sobie fazy, składowe duchowej progresji: począwszy od Adama do Abrahama, od Eliasza do Jezusa i w końcu do ponownego przyjścia tego ostatniego na świat²⁶. Według tego podziału Jezus stał się centrum, a jednocześnie był łącznikiem Starego i Nowego Testamentu. Na tej podstawie Fiore dowodził, że skoro od czasów Abrahama do narodzin Jezusa przeminęły czterdzieści dwa pokolenia starotestamentowe, to po kolejnych czterdziestu dwóch Nowego Testamentu ponownie przyjdzie wybawiciel. Zgodnie ze średnią życia, wówczas trzydziestu lat, okres pomiędzy 1200 i 1260 r. miał być wypełnieniem prorocstwa. Na ten czas przypadły narodziny i okres panowania cesarza Fryderyka II Hohenstaufa i to właśnie w nim upatrywano reinkarnacji Chrystusa²⁷. Według głoszonej przepowiedni miał odkupić świat i pokonać zło, ustanawiając na ziemi obiecane królestwo. Także w Szwabii na terenie Niemiec spod pióra dominikanina ojca Arnolda powstał zapis w duchu wizji Fiore.

²⁰ K. Hübner, *Die Wahrheit des Mythos*, München 1985, s. 71-76; C. Schmitt, *Politische Romantik*, Berlin 1968, s. 221-228; J.L. Talmon, *Die Ursprünge der totalitäre...*, s. 6-8.

²¹ M. Zimmermann, *The Historical Setting of German Totalitarianism*, [w:] *Totalitarian Democracy and After*, Jerozolima 1984 s. 118-127.

²² K. Hornung, *Das totalitäre Zeitalter*, Berlin 1997, s. 22-57; H.G. Hockers, *War der Nationalsozialismus eine politische Religion? Über Chancen und Erklärungsmodells*, [w:] *Zwischen Politik und Religion. Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*, red. K. Hildebrand, München 2003, s. 45-71.

²³ K. Buchheim, *Das messianische Reich*, München 1948, s. 66-88.

²⁴ J.L. Talmon, *Die Ursprünge der totalitäre...*, s. 10.

²⁵ E. Benz, *Ecclesia Spiritualis. Kirchenidee und Geschichtstheologie der franziskanischen Reformation*, Stuttgart 1934, s. 3-48; H. Grundmann, *Neue Forschung über Joachim von Fiore*, Marburg 1950, s. 6-7; J. Hauziński, *Imperator „Końca świata“ (1194-1250)*, Gdańsk 2000, s. 175-176.

²⁶ K. Löwith, *Meaning in History: the theological implications of the Philosophy of History*, Cambridge 1950, s. 158; J. Taubes, *Abendländische Eschatologie*, Bern 1947, s. 90-94.

²⁷ F. Kampers, *Die deutsche Kaiseridee in Prophetie und Sage*, München 1896, s. 76, 154.

Fryderyk II okazał się w niej wybawcą biednych od bogatego i znenawidzonego kleru²⁸. Śmierć ostatniego cesarza Niemiec, który przez Kościół został ekskomunikowany²⁹, przekreśliła jednak średniowieczne proroctwo powstałe według wskazań ich twórców. Trzeba natomiast zauważyć, iż skoro we Fryderyku II widziano wyzuczekowanego odnowiciela, to w interpretacji tej przepowiedni odczytano indywidualne znaczenie tysiącletniej Rzeszy niemieckiego narodu. Niemniej, kiedy wydawało się, że *interregnum* po śmierci ostatniego Staufa na zawsze pogrzebało wizję Fiore, do koncepcji mesjanizmu powrócono w okresie reformacji.

Na początku XVI w. pojawiła się wizja Tomasza Müntzera, będąca jednocześnie apokaliptyczną fazą odkupienia. Stąd wielu jego zwolenników widziało w nim „*pro-roka z Zwickau*”, a niektórzy uznali go za „*nowego Jana Chrzciciela*”³⁰. Obok istoty samej reformacji w Kościele Niemcy stały się miejscem rebelii antyklerykalno-feudalnej³¹. Müntzer w powstaniach chłopskich widział odnowę tysiącletniej Rzeszy, dla której przelana krew miała być ofiarą złożoną na ołtarzu ojczyzny. I właśnie w tym momencie powrócono do mesjanizmu jako wartości przypisanej wyłącznie Niemcom. Wyrażana mistyka ukrzyżowania i śmierci doprowadziła do uzewnętrznienia męczeństwa w imię wiary i ideałów politycznych. Zgodnie z poglądem Müntzera w rebelii chłopskiej narodził się prawdziwy Chrystus, odnowiciel narodu. Wówczas po raz pierwszy *Królestwo Boże – Reich Gottes* przyrównane zostało do ziemskiego królestwa, czyli *niemieckiej Rzeszy – Deutsches Reich*³². Tu też między innymi wskazano na jedność narodu, który w bezwzględnym podporządkowaniu przywódcy skłonny był do dokonania przewrotu³³. Również tym razem chiliastyczny model stał w centrum działań mających ogarnąć całą europejską wspólnotę³⁴. W treści *Praskiego Manifestu – Prager Manifest* Müntzer wskazał na odnowę narodu³⁵. Zapowiadał w niej po części apokaliptyczny koniec świata, niemniej jego epilog miał być nowym początkiem. Stając na czele zbuntowanych mas, nie czuł się jednak wybranym mesjaszem, lecz jedynie zwiastunem jego nadejścia. W imię tych

²⁸ G. Bossert, *Württembergische Kirchengeschichte*, Clav-Stuttgart 1893, s. 179-181; N. Cohn, *Das Ringen um das...*, s. 97-98.

²⁹ J. Hauziński, *Imperator „Końca świata”...*, s. 162-163.

³⁰ H.S. Bender, *Die Zwickauer Propheten Thomas Müntzer und die Täufer*, [w:] *Thomas Müntzer*, Darmstadt 1978, s. 115-131; P. Wappler, *Thomas Müntzer in Zwickau und die „Zwickauer Propheten”*, Zwickau 1908, s. 1-43. Należy także zaznaczyć, iż do tak zwanej grupy proroków z Zwickau należał również Nicolas Storch. To w jego snach objawiał się Bóg, mówiąc o nadchodzącym końcu świata.

³¹ W. Becker, „*Göttliches Wort*“, „*göttliches Recht*“, „*göttliche Gerechtigkeit*“. *Die Politisierung theologischer Begriffe?*, „*Historische Zeitschrift*” 1975, Beiheft 4, s. 167-183.

³² H.J. Goertz, *Der Mystiker mit dem Hammer*, [w:] *Thomas Müntzer...*, s. 412-414.

³³ T. Quilisch, *Das Widerstandsrecht und die Idee des religiösen Bundes bei Thomas Müntzer. Ein Beitrag zur Politischen Theologie*, Berlin 1999, Bd. 113, s. 33-34.

³⁴ H. Böhmer, *Urkunden zur Geschichte des Bauernkrieges und der Widertäufer*, Bonn 1901, s. 203-207; E. Wolfgramm, *Der Prager Anschlag des Thomas Müntzer in der Handschrift der Leipziger Universitätsbibliothek*, Leipzig 1956/1957, s. 296, 308.

³⁵ T. Müntzer, *Politische Schriften, Manifeste, Briefe 1524/1525*, red. M. Bensing i B. Rüdiger, Leipzig 1975, s. 538-543.

przekonań uważał, że orężem należy mu utorować drogę³⁶. Spełnieniem tej rzeczywistości była bitwa pod Frankenhausem 16 maja 1525 r., gdzie oddziały chłopskie stoczyły nierówną i samobójczą walkę z przeciwnikami chiliastycznej wizji³⁷. W obliczu tej katastrofy idea mesjanizmu odczytana została jako ofiara złożona za ojczyznę³⁸.

Pomimo iż rebelia wywołana przez Müntzera stała się pierwszym powiewem socjalno-społecznej rewolucji, dopiero w okresie narodowego socjalizmu doczekała się uznania. To Dietrich Eckhart częściowo rehabilitował jego czyny, podkreślając jednocześnie wartości historyczne. Idealnie pasowały one do ideologii rodzącego się totalitaryzmu, stanowiącego renesans niemieckiego mesjanizmu³⁹. Stąd w propagandzie narodowego socjalizmu Müntzer został wykorzystany do propagowania *bohaterstwa i wódzostwa – Helden- und Führertum*⁴⁰. Warto też zaznaczyć, że z eschatologii epoki średniowiecza i reformacji wytworzono pojęcie weryfikujące dotychczasowy wizerunek przywódcy. Nie był nim dynastyczny monarcha czy też głowa Kościoła, lecz wybrany z ludu *Führer*. W manipulacji świadomością społeczną doszło więc do celowej weryfikacji symboli religijnych, wkomponowanych w realia polityczne. Dlatego w koncepcji mesjanizmu rzeczywistość objawienia rozumiana była jako reinkarnacja mesjasza – *Führera* XX w. Na tej podstawie zrodziło się przekonanie, iż tylko on może dokonać odnowy tysiącletniej Rzeszy. Zanim jednak zrealizowano ten model, reminiscencją jego treści był przełom wieków XIX i XX. Poza *Kręgiem z Bayreuth* i *Stefana Georga*, także *Nowy Zakon Templariuszy* oraz *Zakon Germański*, a w końcu *Towarzystwo Thule* propagowały wizerunek uzewnętrzniony w dwudziestoleciu międzywojennym⁴¹.

W odniesieniu do istoty znaczenia niemieckiego mesjanizmu kolejny etap aktywizacji przypadł na okres działania *Kręgu z Bayreuth*. To właśnie z kompozycji Wagnera na nowo usiłowano wskrzesić koncepcję mesjanizmu. Analizując *Krag* trzeba pamiętać, iż w celu identyfikacji narodowej powstało środowisko, które swoim oddziaływaniem bezpośrednio wpłynęło na odbiór nowego i jakże odmiennego światopoglądu Niemiec. Muzyka z Bayreuth budziła wśród Niemców poczucie przynależności do wspólnoty, która powołana została do wyjątkowych czynów. Założony przez kompozytora teatr okazał się duchowym sanktuarium, krzewiąc germański ideał. Wynikał on z ariozoficznych nurtów i wyznawanego kultu osoby Wagnera. Zwłaszcza że druga połowa XIX w. sprzyjała wartościom propagowanym w antropologii poprzez ewolucję Darwina oraz filozofię Nietzschego. Ponadto identyfikacja ze wspólnotą własnego narodu kształtowała współczesny profil „nowego człowieka”. Na tej

³⁶ E. Werner, *Messianische Prophetie für eine zukünftige Klasse. Thomas Müntzer und die Revolution der Armen*, [w:] *Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland*, Berlin 1985, s. 64-66, 69.

³⁷ W.P. Fuchs, *Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteldeutschland*, Jena 1942, s. 897.

³⁸ K. Marks, *Zur deutschen Geschichte*, Bd. II, Berlin 1953, s. 70.

³⁹ R. Junghans, *Thomas-Müntzer-Rezeption während des „Dritten Reich“*, Frankfurt a.M. 1990, s. 311.

⁴⁰ H. Baer, *Die Entwicklung des Geschichtsunterrichts und der Geschichtsmethodik in den allgemeinbildenden Schulen Deutschlands 1890-1945*, Berlin 1957, s. 120-123.

⁴¹ K. Hornung, *Das Totalitäre Zeitalter. Bilanz des 20. Jahrhundert*, Berlin 1993, s. 55-56.

podstawie uzewnętrzniano czystość genetyczną niemieckiej rasy, której metodologia bezpośrednio oddziaływała na myśl historyczno-polityczną Niemiec⁴².

Zwracając się ku nowej filozoficzno-ewolucyjnej formie myślenia, w środowisku poddanym wpływowi twórczości i samej osoby Wagnera, ukształtowany został pewien twór, oparty na koncepcji mesjanizmu. W ten sposób odczytaną rzeczywistość po raz kolejny zinterpretowano jako narodową wyłączność Niemców. Uważa się nawet, iż pod tym względem kult osoby kompozytora odbierany był jako *Wagneryzm* czy też *Bayeruthyzm*. Inaczej rzecz ujmując, można wskazać na duchowy model *Kręgu*, okreśłany również religią z Bayreuth⁴³. Dlatego wyznawana asceza w kontekście wybawienia sugerowała posługę ofiarnego oddania i cierpienia⁴⁴. Muzyk w swoim wyjątkowym dziele *Parsifal* odniósł się do oczyszczenia dokonanego na podstawie symboliki Chrystusowego kielicha krwi – „...krew Jezusa..., krew wybawienia”⁴⁵. To właśnie w tej interpretacji miało dojść do samooczyszczenia całego niemieckiego narodu. Wagner nawiązał w ten sposób do czystości aryjskiej krwi według wyznawanego kultu w chrześcijaństwie⁴⁶. Legendarny tytułowy bohater okazał się postacią porównaną z biblijnym Chrystusem, czyli spełniał przepowiedziane proroctwo⁴⁷. Pod wpływem Wegnerowskiej kompozycji doszło później do pseudoreligijnej posługi na rzecz nowo narodzonego mesjasza XX w. Jak można zauważyć, w *Parsifalu* dokonano symbolicznego oczyszczenia, co Hitler odebrał jako czas jego nadejścia. Przywódca Trzeciej Rzeszy, jako nowo narodzony mesjasz niosący zbawienie, poprzez apokaliptyczny koniec widział w nim oczyszczenie narodu z krwi niearyjskiej⁴⁸. Wprawdzie nie ma bezpośrednich dowodów na to, że właśnie ta opera była inspiracją fanatycznej maszyny Holocaustu, niemniej nie da się pominąć faktu, iż kompozycja Wagnera stanowiła po części źródło identyfikacji z ideologią totalitaryzmu. Hitler, znając dobrze scenariusz słynnego utworu, wcielił się w rolę mesjasza i odnowiciela Niemiec⁴⁹.

Podsumowując ten model interpretacji, można dojść do przekonania, iż u podstaw leżała germanizacja wyznawanej wiary na rzecz odnowy niemieckiego narodu. W takim układzie można było zaakceptować nową religię z Bayreuth, której sam

⁴² T. Wilhelm, *Der geschichtliche Ort der Jugendbewegung*, [w:] *Dokumentation der Jugendbewegung*, Bd. I: *Grundschriften der deutschen Jugendbewegung*, red. W. Kindt, Düsseldorf i in. 1963, s. 24.

⁴³ W. Schüler, *Der Bayreuther Kreis*, Münster 1971, s. 53.

⁴⁴ F. Glum, *Der Nationalsozialismus. Werden und Vergehen*, München 1962, s. 54; E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, München 1963, s. 346.

⁴⁵ R. Wagner, *Heldentum und Christentum. Aus den Ausführungen zu Religion und Kunst 1881*, Stuttgart 1937, s. 200-201.

⁴⁶ P.L. Rose, *Richard Wagner und der Antisemitismus*, Zürich-München 1999, s. 159.

⁴⁷ N. Wagner, *Wagner Theater*, Frankfurt a.M. 1998, s. 204.

⁴⁸ K. Umbach, *Richard Wagner. Ein deutsches Ärgernis*, Hamburg 1982, s. 38.

⁴⁹ W kręgach konserwatywnego kleru często wskazywano, iż winnymi śmierci Chrystusa byli Żydzi, lecz w Wagnerowskim *Parsifalu* śmierć nie stanowiła końca, a była początkiem nowej drogi, która poprzez upadek przyniosła wybawienie. Należy zaznaczyć, że uwertura hymnu zjazdów partyjnych *NSDAP* pochodziła właśnie z opery Wagnera, czyli była symbolicznym nowym początkiem ideologii reżimu totalitarnego w Niemczech.

mistrz okazał się zwiastunem nadejścia odnowiciela XX wieku⁵⁰. Sens jej wynika po części z chiliastycznego modelu wyznawanego w chrześcijaństwie oraz koncepcji mesjanizmu tysiącletniej Rzeszy. Jej źródła sięgały średniowiecza i okresu reformacji. Hitler korzystał z kultu geniusza muzyki, kształtując nie tyle własny obraz świata, ile ten, jaki propagował *Krag z Bayreuth*. Zgodnie z tym odbiorem Niemcy miały zostać odkupione przez mesjasza nowych czasów. Dlatego należało tak przygotować mu drogę, by spełniła się przepowiednia jego ponownego przyjścia: „przygotujemy drogę, po której stąpić będzie narodowy mesjasz”⁵¹. Tym spełnieniem było przejście przez Hitlera władzy w państwie. Bayreuth zasłużył sobie wówczas na miano miejsca germańskiego kultu⁵².

Obok oddziaływania ortodoksji z Bayreuth także *Krag Stefana Georga* znacząco wpłynął na uwiarygodnienie koncepcji mesjanizmu⁵³. George był jednym z najbardziej cenionych poetów swego czasu. *Krag* powstał w 1904 r., w którym jego twórca głosił nadejście odnowy ducha. W swoim otoczeniu George skupił grono oddanych mu czcicieli, wrażliwych na literaturę i estetykę sztuki. W wyreżyserowanych przez siebie wieczorach poetyckich, przy blasku świec i prezentowaniu własnej twórczości, budził wewnętrzne potrzeby każdej wrażliwej osobowości. Także i tym razem najważniejszy okazał się duchowy kult jedyne go przywódcy. Polegał on na połączeniu najistotniejszych aspektów wiary z osobą będącą na czele *Kręgu*. Przez to ukształtowała się osobowość Georga jako mistrza stojącego nad grupą swoich uczniów. W tym symbolicznym akcie doszło do zrównania boskich cech przypisywanych jego osobie. Wynikały one z odbioru literatury i sztuki jako duchowej karmy⁵⁴. Obok twórczości poetyckiej George pretendował do roli politycznej, lecz nie jako wyczekiwany odnowiciel, ale duchowy mentor odnowy niemieckiego narodu. Pomimo iż środowisko widziało w nim swojego mistrza, on sam nie czuł się predysponowany do sprawowania tej funkcji. Uważał, iż jedynie współtworzył grunt dla duchowych zmian w momencie nadejścia odnowiciela Niemiec. Z nim naród niemiecki miał uratować Europę i świat przed zagładą – *Deutschland, das Herz Europas soll die Welt erretten*⁵⁵.

Analizując twórczość Georga nie można pominąć istotnego wpływu filozofii Fryderyka Nietzschego. Wśród członków *Kręgu* stworzono nawet aforyzm, gdzie filozof przyrównany został do biblijnego Jana Chrzciciela, po którym nadejście wybawca George – Chrystus⁵⁶. Fryderyk Gundlof pozwolił sobie wręcz na pseudoreligijną kompilację, w której Nietzsche wystąpił jako głos wołający na pustyni,

⁵⁰ W. Schüler, *Das Bayreuther Kreis...*, s. 275-278.

⁵¹ C. Wagner, *Das zweite Leben. Briefe und Aufzeichnungen 1883-1930*, München 1980, s. 750; A. Tyrrel, „Führer...”. *Selbstzeugnisse aus der Kampfzeit der NSDAP*, Düsseldorf 1969, s. 56.

⁵² A. Zoller, *Hitler privat. Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin*, Düsseldorf 1949, s. 57.

⁵³ K. Kluncker, *Das Geheime Deutschland. Über Stefan George und seinen Kreis*, Bonn 1985, s. 9.

⁵⁴ H.J. Linke, *Das Kultische in der Dichtung Stefan Georges und seiner Schule*, Düsseldorf 1960, s. 5-6.

⁵⁵ S. George, *Geheimes Deutschland*, [w:] tegoż, *Das neue Reich*, Berlin 1928, s. 418.

⁵⁶ H. Raschel, *Das Nietzsche-Bild im George-Kreis. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Mythologia*, Berlin 1984, s. 63-64.

a George miał być słowem, z którego powstanie ciało⁵⁷. W interpretacji tej literackiej treści filozof pojawia się często jako heroiczny odnowiciel – *heroischer Erlöser*⁵⁸, co dostrzec można również w opowiadaniu Georga *Tajemnicze Niemcy – Geheimes Deutschland*⁵⁹. Ponadto nihilizm Nietzschego kształtował u tego ostatniego przeświadczenie, iż stworzony przez filozofa nadczłowiek spełniał kryteria ziemskiego przywódcy⁶⁰; miał cechy antycznego cezara, który gotowy był do bohaterskich czynów. Poprzez wyeliminowanie głównej wartości wiary, jaką dla wielu stanowił Bóg, ukształtowany nadczłowiek zwolniony został z dotychczasowej zależności wobec Kościoła. Typ takiej osobowości gotowy był do przejścia w państwie władzy – *willens zu Macht*⁶¹. Nietzsche, tworząc nowy nurt filozofii, wpłynął na bieg wydarzeń, jakie później miały miejsce w Niemczech. Obok duchowej asocjacji w twórczości Georga dostrzec więc można polityczne perspektywy. Chodziło w nich o stworzenie *nowej Rzeszy – neues Reich*, po której nastąpić miała odnowa świata. Poeta chciał przez to zwrócić uwagę na konfrontację w obliczu stojącej u progu wojny. Jej wybuch (1914) stał się przyczynkiem do nowej drogi, którą jego środowisko przepowiadało⁶². Pomimo iż miliony młodych Niemców straciło w niej życie, George dostrzegł moment zwiastujący rewolucję i budowę zapowiadanej Rzeszy⁶³. Stąd w mechanizmie propagandy Trzeciej Rzeszy zauważyć można analogię wywodzącą się z *Kręgu Stefana Georga*. Konstrukcja myśli pisarza i jego otoczenia wkomponowana została w ramy ideologii, która także oczekiwała duchowej odnowy Rzeszy. Stworzona przez Hitlera wspólnota w rzeczywistości spełniała oczekiwania środowiska Georga⁶⁴.

Kiedy w Niemczech do władzy doszli narodowi socjaliści, ochoczo powrócono do koncepcji mesjanizmu. Ostateczną fazą jego urzeczywistnienia miała okazać się nowa Rzesza Hitlera. Przywódca jej zestawiony z symboliką sakralną stanowił początek końca, czyli pokonania apokaliptycznego zła, po którym nastąpi pokój. W ten sposób spełnienie przepowiadanego proroctwa realizowane było w ideologii niemieckiego totalitaryzmu⁶⁵. Dla wielu Niemców Rzesza Hitlera stanowiła obiecany raj ich namaszczonego odnowiciela. Powstał więc konstruktywny model, oparty na historycznej przeszłości, teraźniejszości oraz pojawiającej się na horyzoncie przyszłości⁶⁶. Hitler jako charyzmatyczny przywódca zamykał hermetyczny krąg tysiącletniej Rzeszy. W stworzonym przez

⁵⁷ F. Gundlof, *Blätter für die Kunst*, Berlin 1986, s. 30. Nowotestamentowa interpretacja mesjanizmu skłaniała do wskazania w Stefanie Georgu nowo narodzonego odnowiciela.

⁵⁸ E. Morwitz, *Die Dichtung Stefan Georges*, Berlin 1934, s. 127.

⁵⁹ S. George, *Geheimes Deutschland...*, s. 425.

⁶⁰ H. Raschel, *Das Nietzsche-Bild...*, s. 102-103.

⁶¹ F. Nietzsche, *Werke*, Bd. III, Frankfurt a.M. 1994, s. 437; K. Schlechta, *Fall Nietzsche*, München 1959, s. 114.

⁶² E.R. Curtius, *Stefan George im Gespräch*, [w:] tegoż, *Kritische Essays zur europäischen Literatur*, Bern 1950, s. 150.

⁶³ H. Raschel, *Das Nietzsche-Bild...*, s. 92.

⁶⁴ Do kręgu Georga należał także Claus Schenk Graf von Stauffenberg, który najpierw zawierzył Hitlerowi, a potem usiłował go osobiście zgładzić.

⁶⁵ H.O. Seitschek za: L. Sturzo, *Politica e Morale 1938*, [w:] *Opera ominia*, Seria I, Bd. IV, Bologna 1953, s. 170-172.

⁶⁶ R. Koselleck, *Vergangene Zukunft*, Frankfurt a.M. 2003, s. 278-284, 293-299.

Rosenberga micie był on nową interpretację ziemskiego objawienia nordycko-germańskiej mitologii – *nordisch-germanische Mythologie*⁶⁷.

W koncepcji mesjanizmu należy jednak dostrzec pewną różnicę pomiędzy eschatologią chrześcijańską a narodowym socjalizmem. Według Gersohna Scholema mesjanizm stanowił produktywny rodzaj wywierania wpływu na ukształtowanie świadomości społecznej. Celem jego było wprowadzenie uwagi na głoszone od wieków prorocstwo, jednak u jego podstawy leżał ideologiczny zamysł; paradoks chrześcijańskiego mesjanizmu na rzecz jego zeświecczenia. Wynikał on w pewnym względzie z desakralizacji prorocstwa Starego i Nowego Testamentu, pozbawiając go chrześcijańskiej eschatologii. Nie chodziło tu o faktyczny koniec świata, a o nowe wyobrażenie ziemskiego królestwa. W tym aspekcie mesjasz stał się istotą nie wybawienia, a jedynie odnowy⁶⁸. Najlepszym przykładem może być wykładnia ideologii totalitaryzmu zgodna z myślą Dietricha Eckharta i Karola Haushofera. Jego oddziaływanie kryło w załączku wymiar nowej polityki historycznej⁶⁹. W tej konstelacji społeczeństwo postawione zostało do zbiorowej odpowiedzialności w zasięgu rodzącego się totalitaryzmu⁷⁰.

Luigi Sturzo jako jeden z pierwszych krytyków totalitaryzmu słusznie zauważył, iż powstały w dwudziestolecu międzywojennym narodowy socjalizm stanowił „*religię polityczną*” Niemiec⁷¹. Zrodził się on z próżni, jaka wówczas wynikała z odbioru wyznawanej wiary. Zwłaszcza dokonania cywilizacyjne doprowadziły do odmiennego spojrzenia na substytut duchowy każdego podatnego Niemca. Istota chrześcijaństwa stawała się wówczas wręcz obojętna dla ówczesnie zachodzących zmian⁷². W ten sposób przygotowano fundament rodzącej się ideologii XX w. To właśnie na jej podstawie osadzono totalitaryzm stanowiący odnowę polityczną⁷³. Skoro według teorii Nietzschego Bóg przestał istnieć, człowiek rozpoczął poszukiwania bóstwa zastępczego. Dlatego prorocstwo Joachima z Fiore, zwłaszcza w okresie dwudziestolecia międzywojennego, porównane zostało z apokaliptycznym elementem Rzeszy Hitlera⁷⁴. Dokonano więc aktywizacji eklezji wynikającej z koncepcji mesjanizmu. Kluczem okazała się nauka mesjasza XX w., w którą uwierzyli Niemcy. Stanowiła ona kulminację ideologii propagowanej przez narodowy socjalizm⁷⁵. Zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami

⁶⁷ W. Küneth, *Antwort auf den Mythos*, Berlin 1935, s. 7. Autor spróbował podkreślić znaczenie treści jednego z głównych opracowań, które wśród niemieckiej młodzieży kształtowały nie tylko narodową świadomość, ale przede wszystkim jej światopogląd.

⁶⁸ L. Heidbrink, *Renaissance des Messianismus (Stéphane Mosès, Eveline Goodman-Thau, Kurt Anglet)*, „Merkur Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken” 1995, Heft 5, s. 444-449.

⁶⁹ O. Dietrich, *Die philosophische Grundlagen des Nationalsozialismus*, Breslau 1935, s. 24-39.

⁷⁰ A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, München 1938, s. 636-641.

⁷¹ H.O. Seitschek za: L. Sturzo, *Politica e Morale...*, s. 33.

⁷² K.D. Bracher, *Zeit der Ideologien*, Stuttgart 1984, s. 47.

⁷³ M. Henningsen, *Totalitarismus und politische Religion. Über die modernen Regime des Terrors*, „Merkur” 2002, Heft 5, s. 383-392.

⁷⁴ A. Dampf, *Sacrum Imperium*, München-Wien 1973, s. 269-276; S. Bauer, *Das Dritte Reich*, [w:] *Mythos und Mythologie*, red. R. Brandt i S. Schmidt, Berlin 2004, s. 210-213.

⁷⁵ H. Maier, „*Politische Religion*” – *Möglichkeiten und Grenzen eines Begriffs*, [w:] „*Totalitarismus*” und „*Politische Religionen*”, red. H. Maier i M. Schäfer, Bd. II, Paderborn 1997, s. 299-310.

sekularyzował oblicze Boga na rzecz charyzmatycznego, ziemskiego przywódcy Hitlera. Stąd, opierając się na eklezji, stworzono symboliczny apokryf, porównując odnowę Niemiec do spełnienia proroctwa o ponownym przyjściu mesjasza⁷⁶.

Adolf Hitler w 1933 r. został kanclerzem Niemiec, a narodowi socjaliści przejęli władzę w państwie. Zgodnie z ideologią totalitarną prowadziło to do bezgranicznego podporządkowania sobie całego społeczeństwa. Niemcy uwierzyły w posłannictwo swojego mistycznego przywódcy i mesjasza XX w. Odtąd tylko naród wraz z *Führerem* był punktem odniesienia w procesie twórczym Trzeciej Rzeszy. Odzwierciedlał on duchową ewolucję poprzez złożenie wiary boskiej naturze Hitlera:

*Pod naszym sztandarem wyznajemy wiarę. My jako Niemcy pójdziemy za naszym Führerem, zgodnie z rozkazem życia najważniejszego prawa, które jest w nas, z nami i w naszej wierze. Wierzymy w naszego Führera, jak w objawienie wykonanego prawa dla nas i narodu. Jego sztandarem są Niemcy. Naszym sztandarem są Niemcy*⁷⁷.

Koncepcja mesjanizmu pasowała więc do ideologii niemieckiego totalitaryzmu, wykładanej w treści i formie propagowanego kultu jednostki. Obydwa podmioty osadzone były na fundamencie eschatologii wynikającej z politycznego mitu tysięcletniej Rzeszy. Jego rezultatem w okresie dwudziestolecia międzywojennego okazał się fenomen charyzmy Hitlera i totalitaryzm Niemiec⁷⁸.

Zusammenfassung

Die Konzeption des Messianismus für die Gestaltung des Totalitarismus in Deutschland

Der Nationalsozialismus hatte dazu beigetragen, dass in Deutschland ein Führerkult in Bezug auf den theologischen und politischen Gedanken entstand. In der progressiven Entwicklung war der deutsche Messianismus sehr bedeutungsvoll. Dieser Begriff hatte einen großen Einfluss auf die deutsche Bevölkerung in der Funktion des totalitären Staates. Dadurch war die religiöse Symbolik mit der Symbolik der Machthaber des III. Reiches gleichgestellt. In dieser Konstellation wurde Hitler als Messias des XX. Jahrhundert anerkannt. Die Idee des deutschen Messianismus hat eine lange Geschichte, die in der Zeit des Mittelalters entstanden war. Der Gründer dieser Gedankens war Joachim von Fiore. Er und seine Anhänger glaubten, dass der deutsche Kaiser Friedrich II. von Hohenstaufen der wieder geborene Messias sei. Die Vision sollte das alte und neue Testament mit der Erneuerung des Deutschen Reiches verbinden. Das Reich Gottes wurde dem Kaiserreich gleichgestellt. Aber die Exkommunikation und der Tod des Kaisers führten dazu, dass die Idee für fast drei Jahrhunderte aus der deutschen Geschichte verschwand. Der Messianismus fand bei den Bauernkriegen unter der Führung von Thomas

---

⁷⁶ K.D. Bracher, *Zeit der Ideologien...*, s. 48-61.

⁷⁷ H. Böhme, *Das deutsche Gebet*, München 1936, s. 7.

⁷⁸ H. Maier, „Totalitarismus“ und „Politische Religionen“. *Konzepte des Diktaturvergleichs*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“ 1995, Heft 3, s. 387-405.

Müntzer seinen theologischen Sinn wieder. Müntzer war überzeugt, dass durch die Bauernkriege eine Erneuerung des Deutschen Königreichs zu realisieren sei. Er selbst wurde bei vielen Aufständischen als der neue Messias gesehen. Nach der Niederlage der Bewegung war die Idee des deutschen Messianismus nicht ausgestorben. Im XIX. und XX. Jahrhundert wurde sie im Bayreuther und Georger Kreis wieder geboren. In beiden Gruppen hatten die Anführer, Richard Wagner und Stefan George, von der Erneuerung des Deutschen Geistes und Staates geträumt. Nach der Übernahme der Macht im Jahre 1933 durch die Nationalsozialisten fand der Gedanke vom Messianismus einen fruchtbaren Boden. In dieser Zeit wurde Hitler als der Messias des XX. Jahrhunderts angesehen; auch er wollte den Deutschen Geist und das Volk erneuern. Der Glaube an den Hitler, den neugeborenen Messias, führte das Volk zu einer blinden Treue. Durch den theopolitischen Gehorsam des nationalsozialistischen Messianismus steuerte die deutsche Bevölkerung in eine Katastrophe.